

UDC 903.2(392)“652”:255

SERAPIS IN THE WORLDVIEW TRADITIONS SYSTEM OF THE INHABITANTS OF THE ROMAN PROVINCE OF ASIA

A. Baukova

PhD (Archaeology)

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine

anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1636-981X

In the process of the formation of empires or significant in terms of size and variety states, sooner or later the question of unification of the population arises. One of the means of such consolidation is changes in spiritual culture. In the Hellenistic period, such processes were particularly vivid, and one of the manifestations of the integration of society was the creation of new cults. One of them was the cult of Serapis. The peculiarities of the role of Egypt and the western coast of Asia Minor in the economic life of the Mediterranean became the guarantee of this cultural and religious integration. Archaeological and numismatic sources allow us to trace the main ways of spreading the new cult and their local features. The topic of the iconography of Serapis and other Egyptian deities is not new, but the article focuses on the Roman province of Asia, where the figure of Serapis became one of the ways of preserving Greek identity. On the basis of a significant array of numismatic sources, the main types of representation of Serapis and local specificity are shown. Since the region was one of the centers of worship of Hades, there is a combination of these cults, and Serapis begins to be depicted as the ruler of the underworld on a throne, with a spear, and Cerberus at his feet. Also, the bust of Serapis was often placed on coins with the personification of such important phenomena as the personification of the

© 2022 A. Baukova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

demos or the personification of the senate. Thanks to coin types with Serapis, it is possible to reconstruct the cults of other local deities, the symbolism of which is placed together. The long-term use of coin types, their stability and wide geography indicate that Serapis was an important symbol and way of self-representation of the population of the province in the regional market.

Keywords: Serapis, Ephesus, Pergamum, Miletus, Serapis-Hades, Serapeum, Roman province of Asia, coins

А. Ю. Баукова

СЕРАПИС У СИСТЕМІ СВІТОГЛЯДНИХ ТРАДИЦІЙ НАСЕЛЕННЯ РИМСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ АЗІЇ

Вивчення системи релігійних вірувань елліністичного та римського часу населення Середземномор'я є складним і водночас цікавим процесом. Історики, епіграфісти, археологи намагаються простежити тенденції та взаємовпливи нематеріального світу в матеріальних залишках. І саме ця особливість залишає багато місця для аналізу та пошуку достатньої джерельної бази для реконструкції та аналогій. Загальновідомим є факт, що період еллінізму ознаменувався багатьма експериментами, передусім у релігійній сфері. Мобільність населення, відкритість світу, формування спільного економічного простору сприяли і взаємопроникненню духовних цінностей різних народів. Спроба об'єднати грецьку та єгипетську релігії робилися ще Геродотом, і тому поява образу Серапіса-Гадеса та Ісиди-Деметри-Артеміди (і згодом навіть Тюхе) в мистецтві та духовній культурі еллінів була цілком очікуваною. Продукція єгипетського виробництва в економічному житті країн Середземномор'я відіграла важливу роль, а наявність постійних торговельних контактів була передумовою для підтримки імпульсів у культурній сфері.

Поширення культу єгипетської трійці Серапіса, Ісиди та Хора історики пов'язують із діяльністю Птолемея Сотера і його прагненням поєднати релігійні практики населення колишньої імперії Александра Македонського, передусім мешканців Александрії. В історичній літературі часто йдеться про "єгипетські культу", "серапеуми", "культ Серапіса та Ісиди", тоді як детальний розгляд джерел із провінції вказує, що найперше відбувається поширення символіки Ісиди і лише згодом – доповнення іншими божествами. Важливо й те, що нумізматичні чи епіграфічні

джерела зі східних провінцій вкрай бідні на поєднання зображень чи імен Ісиди і Серапіса. Ці два божества існували окремо, і їхні культу, як видається, формувались на підставі різних, незалежних релігійних традицій. Також тема поширення культу Ісиди та Серапіса представлена здебільшого дослідженнями на підставі єгипетських чи римських пам'яток. Основні підсумки досліджень щодо культу та іконографії Серапіса в цих регіонах викладено в достатній кількості публікацій [Hornbostel 1973; Bri-cault 2016; 2013; Glavičić 2013; Merkelbach 1995; Takács 1995]. Метою ж запропонованого дослідження є аналіз археологічних, нумізматичних, іконографічних свідчень про Серапіса з території західного узбережжя Малої Азії. Усі ці свідчення можна співвіднести з архітектурними спорудами, епіграфічними знахідками та монетами, карбованими містами провінції.

Пергамське царство і провінція Азія, що утворилась на цій території в 133 р. до н. е., після смерті останнього царя з роду Аталідів, стали одними з центрів поширення єгипетських культів. Це було зумовлено активною економічною діяльністю єгипетських та пергамських купців. Провідними центрами вшанування Серапіса стали найбільші економічні центри західного узбережжя Малої Азії – Ефес, Пергам та Мілет. Зрозуміло, що в основі торговельних операцій були постачання зерна та дистрибуція продукції пергамських майстерень у широкому сенсі цього слова та інших виробничих центрів Лідії. У нашому розпорядженні є порівняно невелика кількість археологічних та епіграфічних джерел для вивчення поширення культу Серапіса та інших єгипетських божеств.

Як і слід було очікувати, за матеріалами Азії простежується чітка тенденція – адептами власне культу були єгиптяни, і храми були розраховані здебільшого для їхніх потреб. Певні контакти населення Лідії та Єгипту ілюструє експонована в музеї Сельджука, поблизу руїн античного Ефеса, статуя єгипетського священника, датована VI ст. до н. е. Ситуація зі вшануванням Серапіса є більш цікавою не тільки з погляду синкретизму грецької релігії, місцевих культів, а й інтеграцією з римськими релігійними традиціями. Особливо це добре видно в епітетах, якими вшановували Серапіса. Він відомий як добрий дух (*Agathodaimon*),

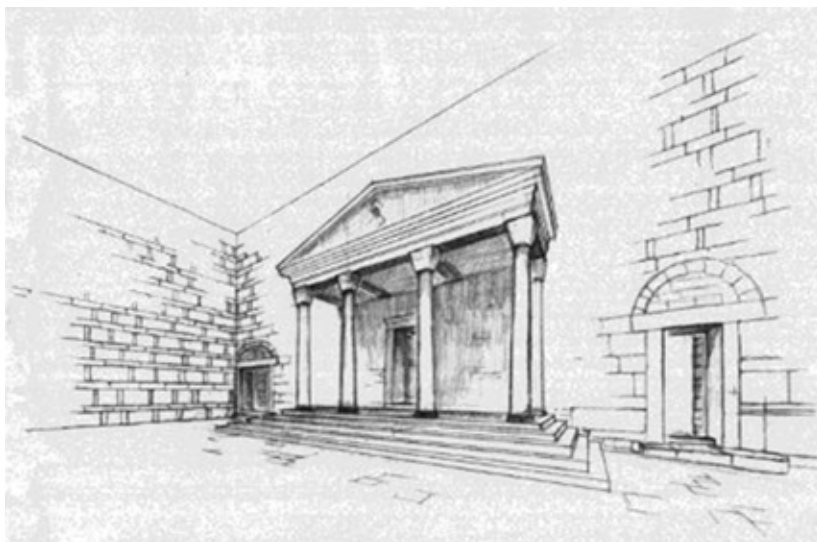
Arseude Theon, Cosmocrator, Nupsimedón, Ερεκοός, Nipsistos. Такі назви, як Soter, Philokaisar, а особливо Conservator Augusti [Gasparini, Veumiers 2018, 552], якраз і свідчили про “романізацію” Серапіса і включення бога в систему римських цінностей.

На території провінції існувало кілька Серапеумів. Якщо на інших територіях роль Серапеуму відігравали різні релігійні споруди, то в Азії вшанувати Серапіса можна було передусім у спеціальних храмах. Найдавнішим був храм III ст. до н. е. в Мілеті (**мал. 1**). Його рештки почали розкопувати в 1924 р., а завершили – у 2012-му. Дослідників дивував той факт, що портик та колонада храму Серапіса (1) повністю збереглися у візантійську добу і були поховані уламками міського муру візантійського часу. Археологи встановили, що передня частина Серапеуму (4) була включена до оборонного муру VII ст. н. е. (3), а портик з декорованим фасадом (2) виходив за їхню площину. У звіті 1924 р. є фраза про те, що “видавалося незрозумілим, чому не знесли притвор храму, а матеріал повторно використали для будівництва укріплень”. Розкопки 2012 р. дали відповідь на це питання. Детальне вивчення архітектурних особливостей виявлених об’єктів показало, що притвор храму візантійськими будівничими був перетворений на монументальну браму до міста. Ця брама мала три входи, де вхід до Серапеуму (5) став центральним проходом до міста (**мал. 2**), а з обох боків портик доповнено двома новими входами. Західна брама (6) вела на старовинну вулицю (7), що прямувала до церкви Святого Михайла та єпископського палацу. З іншого боку була добудована ще одна брама (8). Наявність самого цього портика і його оздоблення дає змогу припустити, що Серапеум у Мілеті в III ст. н. е. був пристосований як місце вшанування культу імператорів [Niewohner 2017, 256].

Отже, окрім факту існування в Мілеті Серапеуму, дослідження показали спосіб використання храму у візантійську добу. Як припускають учені, портик був збережений внаслідок багатства його архітектурного оздоблення, і це можна вважати виявом консервативного підходу до старовинних будівель. Стверджується, що населення Мілета (а радше треба говорити про міську владу) пишалося збереженням та демонстрацією історичної спадщини.

Мал. 1. Фото руїн Серапеему в Мілеті (за: [Niewöhner, *Late Antiquity*])

Мал. 2. Реконструкція портика Серапеему в Мілеті, перетвореного на міську браму (за: <https://bit.ly/3Q15YOH>)

З іншого боку, слід говорити про високу якість будівельної конструкції первісного Серапеему, що дало йому змогу проіснувати упродовж такого значного часу. Однак перебудови та

трансформації залишили дуже мало інформації про конструктивні особливості храму, де вшановували Серапіса.

Серед виявлених під час дослідження храму матеріалів цікавими є написи зі зверненнями до оракула. Як відомо, поблизу Мілета, у Дідімах, упродовж значного часу існувало святилище Аполлона зі славним оракулом. Однак у Серапеумі знайдено звернення Афеїона з Александрії із запитом про його успішність як акробата та приборкувача биків. Іntenція Афеїона була адресована Аполлонові і “швидким очам невимовного Серапіса” та Немезиді [RICIS, 304/0901]. Припускають, що таке поєднання божеств може свідчити про існування в перших століттях нашої ери в Мілеті відповідного храму, який у III ст. н. е. був реконструйований у громадський Серапеум. Напис зі зверненням до оракула зі Стратонікеї в Карії був адресований Зевсу Панамаросу за наказом Серапіса [RICIS, 305/0505]. Загалом же такі випадки звернення до “правдивого бога” Серапіса за передбаченням здебільшого залишали чоловіки, тоді як жінки звертались до Ісиди [Gasparini, Veumiers 2018, 245].

Храми на честь Серапіса існували й у двох головних містах провінції – старій столиці царства Пергамі та в новому центрі економічного й культурного життя Ефесі. Серапеум в Ефесі вважається найразючішою та найкраще збереженою спорудою античного міста, хоча сьогодні він лежить у руїнах. Храм збудований, імовірно, у другій половині II ст. до н. е. поблизу Нижньої Агори, на схід від порту, біля підніжжя гори Бюльбюльдаг. У візантійські часи споруда використовувалась як християнська церква і загинула в V ст. Пізніше на місці храму функціонував цвинтар, і весь цей комплекс загинув в XI ст. [Steskal, Rembart 2015, 284]. Розкопки 1911–1913 рр. проводили Рудольф Геберді та Вільгельм Вільберг. Спираючись на особливості архітектурних деталей, вони визначили, що храм був присвячений імператорові Клавдію, а на підставі відкритих каналів Дж. Кейл запропонував вважати споруду рештками храму, присвяченого богам, пов’язаним з водою, або рештками німфея. У результаті робіт 1926 р. було знайдено дві статуї, які перебували не в первісному стані. Інскрипція в основі однієї з них, східної, окрім присвячення імператору Каракаллі, містила фразу “тих людей, які приносять жертви Серапісу моему богу Нілу”. База західної статуї містила згадку про посадовця високого рангу, що працював у Єгипті, а

ім'я Коммода було стерто [Schulz 2019, 42]. Археологи продовжують вивчати об'єкт із метою його подальшої реконструкції.

У часи правління Адріана в Пергамі було збудовано Серапеум, рештки якого можна побачити й сьогодні. Розкопки пам'ятки принесли багато матеріалів для реконструкції культу єгипетських божеств та конструктивних особливостей матеріального боку духовних практик. Відомий сьогодні як “Червона Базиліка” (“The Red Hall”, “Kızıl Avlu”), цей Серапеум, подібно до Серапеуму на Делосі, був прямою прив'язкою до Нілу і первісного культу.

Однак основну увагу в статті хотілось би зосередити на інтегруванні культу єгипетських божеств у повсякденне життя мешканців провінції. Це відбувалось не через щорічні духовні практики, а через монети й економічну діяльність.

Успіху нового культу сприяла передусім іконографія, адже було обрано тип еллінської статуї, а не єгипетського бога з головою тварини. Окрім того, густа хвиляста борода Серапіса надавала йому схожості із Зевсом та Гадесом. Саме тому на території провінції, здавна пов'язаній із вшануванням Аїда-Гадеса, культ Серапіса, за даними аналізу монет, зливається з персоніфікацією володаря підземного світу.

Аїд-Гадес був таким богом, якого греки наділяли багатьма іменами і властивостями з огляду на його іпостась. Множинність епітетів визначалась небажанням привертати зайвий раз увагу такого могутнього, але й особливого бога. Оскільки Серапіса отожднювали з Гадесом, то і в монетному карбуванні він найчастіше зображувався як цар підземного світу на троні, з Кербером біля ніг. Загалом треба наголосити, що Гадеса, зважаючи на його “специфіку”, нечасто можна було зустріти на аверсі чи реверсі монет. Постаць цього бога ми бачимо на монетах Ніси, а от в образі Серапіса – у значно більшій кількості міст Фригії, Лідії та Карії.

Передусім Серапіса в іпостасі Аїда-Гадеса, що сидить на троні з Кербером біля ніг, ми бачимо на реверсах монет із погруддями імператорів. До цієї композиції звертались магістрати Магнезії та Колофона в Іонії в часи правління Марка Аврелія [RPC, IV, 2] та Каракалли [BMC, 48] (мал. 3) відповідно. Згодом, у часи правління Філіппа II, у Колофоні цей же штамп буде повторений з актуальним погруддям імператора [SNG von Aulock, Ionia, 197]. У композиції з погруддям Гордіана III з Колофона Серапіс у правій руці має жмут колосків [RPC, III, 352].

Мал. 3. Гадес-Серапіс із Кербером на монеті з погруддям імператора Каракалли з Колофона (Іонія) (за: [ВМС, 48])

У Лідії такі монети карбувалися в Траллах у часи Антоніна Пія [Mionnet, IV, 34] та у Феатирі в часи Марка Аврелія [GRPC Lydia, 199].

У Фригії лише невелике місто Акмонея викарбувало у 202–205 рр. н. е. монету з погруддям дружини імператора Каракалли Фульвії Плавцілли та Серапісом в іпостасі Гадеса на троні [SNG Tuebingen, 3920] (**мал. 4**). Монета цікава передусім легендою навколо погруддя дружини Каракалли – ПЛАУТИЛЛА СЕБАСТА.

Мал. 4. Гадес-Серапіс із Кербером на троні на монеті з Акмонеї (за: [SNG Tuebingen, 3920])

Такий епітет щодо Фульвії Плавцілли вживався зрідка і переважно в карбуванні малоазійських міст¹. На більшій частині території імперії на монетах вміщувалась римська форма – PΛAVTILLA AVGVSTA. З цією ж жінкою пов'язана монета з Атталей (Лідія), на реверсі якої міститься перспективне зображення тетрастильного храму зі статуєю Серапіса, що сидить на троні зі скипетром у руці [Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KGm, Auction 182, lot 800] (**мал. 5**).

¹ В Алінді в Карії на монеті вмістили зовсім нетрадиційну, але дуже знакову легенду – NEA ΘEA HPA ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ [ВМС, 19].

Мал. 5. Тетрастильний храм зі статуєю Серапіса на троні
(за: [Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KGm, Auction 182, lot 800])

Який вигляд мав храм зі статуєю Серапіса, можна дещо прояснити завдяки неопублікованій монеті часів Александра Севера з Аттуди в Карії (**мал. 6**).

Мал. 6. Храм зі статуєю Серапіса на монеті з Аттуди (Карія)
(за: <https://bit.ly/3BIMQa3>)

Погруддя ж самого Каракалли зобразили із Серапісом на троні та Кербером біля ніг на монетах міста Далдіс-Флавіюполіса в Лідії [GRPC Lydia, 42] (**мал. 7**).

Мал. 7. Імператор Каракалла особливо часто вміщував на своїх монетах образ Серапіса (за: [GRPC Lydia, 42])

Цей самий образ міг використовуватися для представлення Гадеса-Серапіса як Зевса, коли в руці божества містилась патера, як на монеті з погруддям Транквіліни (241–244 рр. н. е.) з Далдіс-Флавіополіса в Лідії [RPC IV, 203] (мал. 8).

Мал. 8. Серапіс як Зевс із патерою в руках (за: [RPC IV, 203])

Образ Серапіса на троні можемо побачити на монетах так званих псевдоавтономних, напівавтономних чи автономних випусків у поєднанні з персоніфікацією такого важливого для населення провінції символу, як демос. У часи Антоніна Пія в Лаодікеї у Фригії викарбувано велику за розміром монету з персоніфікацією демосу [Imhoof Blumer, 36] (мал. 9).

Мал. 9. Гадес-Серапіс на монеті з персоніфікацією демосу з фригійських Лаодікеї над Ліком та Кібіри (за: [Imhoof Blumer, 36])

На реверсі монети з Триполіса (Лідія) [Paris, 1798; GRPC Lydia, 66] легенда називала Серапіса Зевсом-Серапісом (ZEYC CΑΡΑΠ-I-C). У цьому можна побачити власне синкретизм релігійних традицій у середовищі грецького населення римської провінції. Монета датується часом правління Марка Аврелія. У напівавтономному карбуванні цього ж міста буде повторена в 193–268 pp. н. е. така композиція з аналогічними легендами [SNG von Aulock, 3304].

Серапіс з іконографією Гадеса на троні в поєднанні з персоніфікацією демосу також траплявся в часи імперії в карбуванні Гераклеї Сальбаке на кордоні між Карією та Фригією на схилах гори Бабадаг [Lindgren III, 429], Лаодікеї в часи Антоніна Пія [Imhoof Blumer, 36] чи Кібіри у Фригії часів Северів [BMC 35–36; SNG Munich, 290].

Загальним спостереженням щодо монет із зображенням Серапіса як Гадеса на троні є те, що не завжди вміщувалось відповідне ім'я бога, а ідентифікація відбувалася за головним убором. Загалом було три види – модій, калаф та полос, однак саме калаф був символом родючості та достатку. Калаф широко використовувався в сільському господарстві, побуті та культах, адже був високою корзиною із широко розхиленими вінцями і значно вужчим дном. Також калаф використовувався в культурі Деметри і був символом Персефони. Модій також був кошиком (мірою) для зерна; мав символізувати вплив на родючість, був символом підземного царства. Відрізнявся від калафа формою, адже був нижчий і мав циліндричні стінки.

Наступним прикладом поєднання римських цінностей з елліністичними шляхом накладення однієї місцевої традиції на іншу можна вважати монети з персоніфікацією священного (божественного) сенату (на аверсі з відповідною легендою ΠΕΡΑ CΥΝΚΛΗΤΟΣ) і Серапіса-Гадеса зі скіпетром та Кербером коло ніг. Монета датується 198–217 pp. н. е. і була викарбувана в Аполлоносієроні в Лідії [SNG Righetti, 1006] (мал. 10). У 251 р. цей монетний тип буде повторений із погруддям імператора Гостиліана на аверсі.

Мал. 10. Гадес-Серапіс на монеті з персоніфікацією сенату
(за: [SNG Righetti, 1006])

У монетному карбуванні Гермокапелії в Лідії зображення Серапіса зі скіпетром та патерою в руках також вміщували на монетах із погруддям персоніфікації сенату [GRPC Lydia, 27], хоча найчастіше магістрати цього міста обирали богиню Рому для напівавтономного карбування.

Якщо більшість зображень на монетах можна охарактеризувати як “елліністичні” (греко-єгипетські), то монети з поєднанням богині Роми та Серапіса можна було б визначити як наслідок накладання римських цінностей на культурну традицію регіону. Чудовим взірцем цього є монета з фригійського міста Теменофере, де на аверсі вміщено погруддя Роми з відповідною легендою ΘΕΑ ΡΩΜΗ, а на реверсі – Серапіса в образі правителя та Ісиду із систрумом та скіпетром у руках [BMC, 13]. З огляду на датування монети часом Філіппа I (244–249 рр. н. е.), а не часом перших років імперії, коли культ Роми був способом політичної самороманізації, такий вибір магістратів міг би свідчити про спробу повернення до “витоків” чи був певним пошуком самоідентифікації в часи політичної нестабільності та грошової кризи.

Цей самий процес простежується і в іншій монеті – з погруддям Салоніни з Теменофере, де Серапіса показано в зовсім невластивій для нього для цієї території іконографії – стоячи, зі списом у лівій руці, а права рука простягнута в знаому жесті *adlocutio* [BMC, 38] (**мал. 11**). Принагідно треба пояснити два

моменти: по-перше, така іконографія була поширена в європейських провінціях, а по-друге, жест цей вживався для позначення звернення імператора до війська. Відомий нам за статуями Августа з Пріма-Порте чи кінного зображення Марка Аврелія. В інших видах мистецтва *adlocutio* практично не зустрічається, а якраз-таки і використовувалося в нумізматиці для ілюстрації покровительства та опіки [Stevenson, Smith, Madden 1964, 364]. На монетах імператорів Гальби, Траяна, Гордіана можна побачити таку картину звернення імператора до війська, а для іконографії Серапіса – у карбуванні Цезареї Марітими, Синопи, Нікеї, Неаполя, Елії Капітоліни тощо. На думку Л. Бріко, піднята рука бога була знаком спасіння, уявним виявом його всемогутності, ознакою зображення бога-пантократора. Однак французький дослідник вважає зображення Серапіса, що стоїть навпроти інших божеств чи культових зображень, продовженням цієї пози *adlocutio* [Sylloge Nummorum... 2008, 47], із чим важко погодитись. До речі, ця монета є одним із найпізніших прикладів появи Серапіса в карбуванні міст провінції Азії.

Мал. 11. Серапіс із жестом *adlocutio* на монеті з Теменофере (за: [ВМС, 38])

Також до римських символів можна зарахувати і зображення орла, яке часто поєднували на монетах цивільних випусків із погруддям Серапіса на аверсі. Прикладом може правити ось цей зразок з Антіохії над Меандром у Карії [Paris, 133] (мал. 12). Такі монети притаманні були й карбуванню Атгалеї в Лідії, Езані у Фригії [ВМС, 25].

Мал. 12. Поєднання погруддя Серапіса та орла з розправленими крилами (за: [Paris, 133])

Погруддя Серапіса на аверсі мало усталену іконографію, і такі монети загалом становлять третю групу відомих зразків. Навколо бюста божества ніколи немає пояснювальної легенди, але Серапіс добре ідентифікується завдяки традиційному головному убору у вигляді модія чи полоса. Якщо придивитись уважно, то впадає у вічі те, що на монетах, на відміну від скульптурних чи інших зображень, майже завжди Серапіса зображували в профіль. Така особливість пояснювалася спрощенням процедури виготовлення монетного штампа, що було важливо для віддалених регіонів. Подібно до погруддя імператорів, щодо монет не існувало чіткого визначення, у який бік має бути повернутий бюст. Оскільки монети датуються переважно кінцем II–III ст. н. е., то часто на їхньому зворотному боці можна побачити богиню Тюхе, чия іконографія в цей період була особливо популярною. На території провінції Азії подібні монети походять із Саїтти в Лідії [ВМС, 33]. Однак цей тип не був переважним, адже в інших містах можна побачити поєднання погруддя Серапіса із зображеннями Афіни, Асклепія, Артеміди-Гекати, як, наприклад, у карбуванні Феатири, чи Гермеса, як у Триполісі або в Гіргалі, Геракла в Аморіумі, Марсіаса чи річкового бога у фригійській Апамеї, річкового бога на зворотному боці монет з Евменії у Фригії, Діоніса на монетах з Фемісоніума (Фригія) і навіть самого Зевса, як у Єраполісі. Бюст Серапіса, як не дивно, був уміщений і на реверсі монети імператорського карбування часів Гордіана III в

Траллах [GRPC Lydia, 342]. Приблизно таку саме кількість випусків монет із погруддям Серапіса на аверсі в модії чи калафі, якщо можна так сказати, єгипетсько-грецького типу становлять монети із суто єгипетською тематикою. Сторони таких монет прикрашають погруддя Серапіса та зображення Ісиди, яка стоїть із систрумом та ситулою в руках, однак місце Ісиди в іконографії провінції в межах цього дослідження зачіпається тільки побіжно.

На зворотному боці монети напівавтономного карбування зі Стекторіума у Фригії (161–180 рр. н. е.) через поєднання голови корови з рогами у вигляді півмісяця і зірки між ними легко впізнається персоніфікація Ісиди [ВМС, 2] (мал. 13).

Мал. 13. Символіка єгипетських божеств на монетах зі Стекторіума
(за: [ВМС, 2])

Досліджуючи іконографію єгипетських божеств у монетному карбуванні, можна побачити спроби створення цієї самої візуалізації божества. Для нас, із реторспективного погляду, цілком зрозумілими є символи, але поява постаті бога на монетах була часом експериментів та своєрідного синкретизму. Цю тезу добре ілюструє монета цивільного карбування з Апамеї у Фригії, датована 200–48 рр. до н. е., де голову Серапіса прикрашає символіка Ісиди [SNG Cop., 160] (мал. 14). Фригія загалом не була регіоном, для якого вшанування Серапіса чи Ісиди були традиційними та важливими, не мала аж надто розвинених прямих торговельних чи культурних контактів з Єгиптом, і тому такі приклади є особливо цікавими.

Мал. 14. Бюст Серапіса в короні Ісїди на монеті Апамеї
(за: [SNG Cop., 160])

Завершуючи аналіз іконографії Серапіса та особливостей його місця в системі релігійного життя населення провінції Азії, хотілось би підкреслити цікаву особливість. Провінція була давнім центром пошанування Артемїди Ефеської, і, без сумніву, культова статуя богині була найбільш упізнаваним символом в античності. У монетному карбуванні регіону ця статуя теж часто використовувалася. Проте нумізматичні джерела також вказують, що були й інші регіональні, не менш значущі для міст культові зображення божеств. Наприклад, званою в регіоні (і цілком втраченою для нас) була культова статуя Кори, Ніке чи Артемїди Анаїти. Порівняно часто трапляються штампи, де “головний” бог тримає в руках культову статую меншого божества. Можна припустити, що магістрати в такий спосіб намагалися поєднати декілька культів чи через символи окреслити представників місцевого пантеону. Серапіса теж можна побачити в сюжетних композиціях “колективів” божеств та культових зображень. Без сумніву, першу групу таких монет становить поєднання постаті Серапіса, що стоїть зі списом, та статуї Артемїди Ефеської, яке представлено, наприклад, у карбуванні Іераполіса з погруддям імператора Валеріана [ВМС, 188] (**мал. 15**).

Мал. 15. Серапіс та статуя Артемїди Ефеської (за: [ВМС, 188])

В іншому випадку, на медальйоні з Ефеса з погруддям імператора Гордіана III, бачимо поєднання Серапіса-Гадеса, що традиційно сидить на троні, з Кербером біля ніг, і статуї Артеміді Ефеської, повернутих обличчями до споживача-глядача [Franke, Noellé 1997, 554A] (мал. 16). Слід підкреслити, що це практично поодинокий тип, де можна побачити спробу передати риси обличчя Серапіса анфас.

Мал. 16. Об'єднання культового зображення Артеміді Ефеської та Гадеса-Серапіса на троні з Кербером (за: [Franke, Noellé 1997, 554A])

Ця композиція була уособленням укладання союзу Ефеса та Александрії Єгипетської (ΟΜΟΝΟΙ/Α ΕΦΕΣΙΩΝ Κ(αί) ΑΛΕΧΑΝΔΡΕΩ-Ν), і саме Серапіса обрано як найкращу персоніфікацію Єгипту. Цікаво, що в часи Гордіана III в Ефесі викарбувано монету на честь союзу міста з іншою Александрією – у Троаді. Але тут Александрію представлено через Тюхе міста з притаманним їй атрибутом – рогом достатку. Натомість у правій руці Тюхе тримає маленьке зображення Серапіса як символічну вказівку на назву міста [ВМС, 426]. Ще одна монета з мотивом союзу між Ефесом та Александрією Єгипетською містить зображення двох юнаків, які тиснуть один одному руки, а під ними вміщено модій, через який споживач міг упізнати Серапіса та Єгипет [Imhoof Blumer, Griechische Münzen, 3].

Гадес-Серапіс був у центрі композицій не тільки про укладання союзів міст, а й на монетах з нагоди підтвердження неокорату (права відправ в імператорському культі, яке зазвичай надавалось містам Азії римським сенатом). Зокрема, складну і цікаву композицію можна побачити на монеті з погруддям Юлії Домни на аверсі з Лаодікеї над Ліком у Фригії. На зворотному боці

зображено Ісиду з лотосом на голові. Богиня тримає систрум і ситуту, обернувшись до Серапіса, який сидить ліворуч із калафом на голові. Бог тримає скіпетр, біля ніг праворуч від Серапіса сидить Кербер. Ліворуч від Серапіса стоїть Геката-Селена з півмісяцем на голові, тримаючи в руках мак та факел, і дивиться на Серапіса. Легенда називає магістрата та факт неокорату: ΕΠΙ ΑΙΛ ΠΕΙΣΩΝΕΙΝΗΣ ΑΡ ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ ΝΕΩΚΟΡ [Münzauktion Tkalec 1991, 330] (мал. 17).

Мал. 17. Гадес-Серапіс в оточенні Ісиди та Тюхе на монеті з погруддям Юлії Домни (за: [Tkalec 1991, 330])

Також у дуже невеликій кількості монет погруддя Серапіса було вміщено до рук іншого божества. Прикладом може правити монета з погруддям Максиміна II з Кизика, коли бюст Серапіса тримає *Sol Invictus* [RIC VI Syzicus, 92] (мал. 18).

Мал. 18. *Sol Invictus* із погруддям Серапіса (за: [RIC VI Syzicus, 92])

Отже, як бачимо, Серапіс був знаним та важливим божеством у системі релігійних вірувань населення провінції Азії. Храми на честь цього бога існували в найбільших містах регіону – Мілеті,

Ефесі, Пергамі. Часом найбільшого розквіту культу Серапіса був період правління імператорів Адріана, Траяна, Марка Аврелія. Однак у монетному карбуванні до образу Серапіса найчастіше звертались Антонін Пій, імператори династії Северів, Гордіан III та Гостиліан. Натомість у провінційному карбуванні перше місце за кількістю монетних типів та емісій посідали, як не дивно, міста Фригії, Карії та Лідії. Фригія та Карія не були центрами поширення єгипетських культів, мали свою розвинену систему вірувань (особливо Фригія), однак Серapis був знаний і важливий символ для напівавтонного та автономного карбування. Іншим цікавим спостереженням є те, що якщо храми були покликані задовольняти потреби передусім населення з єгипетським корінням, яке перебувало в прибережних містах, то монети з Гадесом-Серapisом чи погруддям Серапіса карбували міста, віддалені від морського узбережжя. Ба більше, у карбуванні Ефеса, за винятком монет із приводу союзу між містом та Александрією, постаті Серапіса чи Ісиди взагалі не представлені. До цього бога не звертались і магістрати Пергама чи Мілета, де існували Серапеуми. Монети провінції Азії зберегли для нас і інформацію про те, який вигляд міг мати храм зі статуєю божества всередині.

Серapis зображали у вигляді чоловіка середнього віку з густим кучерявим волоссям та бородою. Така іконографія наближала його до великих грецьких богів – Зевса, Гадеса, Асклепія. Як і слід очікувати, звернення до постаті Серапіса найактивніше відбувається в період II–III ст. н. е. і збігається з часом економічної кризи. Особливо активно до постаті бога звертались імператори династії Северів. У провінції існували усталені типи репрезентації Серапіса, а процес інкорпорації бога полегшувала його асоціація з Гадесом, чий культ був тісно пов'язаний з місцями Нісою чи Іераполісом, або символами грецької культури – демосом, місцевими божествами, грецьким способом життя загалом (калаф, модій, хітон, тенія чи гіматій). Слід підкреслити, що Серapis завжди був “одягнутий” у хітон із широкою горловиною, який деколи доповнював щільний гіматій з важкими складками. Тобто єгипетське божество подавали як типового грецького персонажа.

Загалом, у провінції існувало кілька типів представлення Серапіса – на троні з Кербером біля ніг (в образі Гадеса), у вигляді погруддя з модієм чи калафом на голові, у вигляді культового зображення у складних іконографічних конструкціях.

Серапіс, представлений погруддям в образі Гадеса чи Зевса, також був символом для контрмарок на монетах із Триполіса, Сард. Така довготривалість використання образу Серапіса на віддалених територіях є аргументом на користь того місця, яке посів цей бог, і того, як єгипетське за суттю божество стало символом грецької самоідентифікації в умовах римського панування. Уміщення Серапіса можна було б вважати виявом пропаганди імператорського культу, якби не та обставина, що магістрати міст західного узбережжя Малої Азії, передусім Апамеї, використовували цей образ ще до встановлення імперії як державного устрою. Однак Серапіс завжди поєднувався із символами римського панування – сенатом, богинею Ромою, пізніше – погруддями імператорів. Усе це дає змогу припустити, що образ Серапіса був “перехідним містком”, елліністичним символом у римських обставинах. Великим досягненням можна вважати те, що монети такого карбування насичували місцевий ринок у віддалених від узбережжя містах, сприяли економічному балансу та стали засобом підтримки культурної тяглості грецьких символів у римському світі.

REFERENCES

BMC – Mattingly H. and Carson R. (1923), *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, British Museum Press, London.

Bricault L. and Dionysopoulou E. (2016), *Épithètes et épicleses grecques et latines de la tétrade isiaque The Greek and Latin epithets of Isis, Serapis, Anubis and Harpocrates, Myrionymi*. Toulouse.

Bricault L. (2013), *Les cultes isiaques dans le monde gréco-romain. Documents réunis, traduits et commentés par L. B.*, Les Belles Lettres, Paris.

Franke P. R., Noellé M. K. (1997), *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*, Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken.

Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KGm (2011), *Auktion 182, 14. – 18. März 2011 in Osnabrück, Münzen aus der Welt der Antike*,

available at: <https://issuu.com/kuenkercoins/docs/a182/7> (accessed 20 July 2022).

Gasparini V. and Veymiers R. (eds) (2018), *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis (SET): Agents, Images, and Practices. Proceedings of the VIth International Conference of Isis Studies (Erfurt, May 6–8 – Liège, September 23–24 2013)*, Brill, Leiden and Boston.

Glavičić M. (2013) *Kultovi antičke Senije*, Sveučilište, Zadar.

GPRS Lydia – Kurth D. (2020), *Greek and Roman Provincial Coins – Lydia*, Sunrise Publications, Istanbul and Loxahatchee.

Grose S. (1929), *Catalogue of McClean Collection of Greek Coins*, Fitzwilliam Museum, Vol. III (Asia Minor, Father Asia, Egypt, Africa), Cambridge University Press, Cambridge.

Head W. (1902), *British Museum, Department of Coins and Medals. Catalogue of Greek Coins of Lydia*, The Trustees of British Museum, London.

Hornbostel W. (1973), *Sarapis: Studien für Überlieferungsgeschichte, des Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*, Brill, Leiden.

Howgego C. (1985), *Greek Imperial Countermarks*, Royal Numismatic Society, Special Publication, No. 17, Royal Numismatic Society, London.

Imhoof-Blumer F. (1890), *Griechische Münzen*, Verlag der k. Akademie, Munich.

Imhoof-Blumer F. (1897), *Lydische Stadtmünzen, neue Untersuchungen*, Genf, Geneva and Leipzig, available at: https://books.google.com.ua/books?id=irScSIh_SasC&redir_esc=y (accessed 20 July 2022).

Lindgren H. and Kovacs F. (2005), *Ancient Bronze Coinage of Asia Minor and the Levant*, Chrysopylon Publications, San Mateo.

Mannspurger D. (1994), *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen. Heft 5. Karien und Lydien*, Gebrüger Mann, Berlin.

Merkelbach R. (1995), *Isis Regina – Zeus Sarapis. Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*, Vieweg & Teubner Verlag, Stuttgart and Leipzig.

Mionnet T. (1809), *Description de Medailes antiques grecques et romaines*, T. IV (Lydia – Armenia), Paris.

Münzauktion Tkalec AG (1991), Zurich, 26 March, 1991. Catalogue, 564 lots, Zurich.

Niewohner P. (2017), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford University Press, Oxford, available at: <https://bit.ly/3vkhOvk> (accessed 10 July 2022).

Niewöhner P. *Late Antiquity and Byzantine Miletus*, School of Archaeology, University of Oxford, available at: <https://www.arch.ox.ac.uk/late-antiquity-and-byzantine-miletus> (accessed 10 July 2022).

Paris – *Sylloge Nummorum Graecorum, France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles* (2001), Vol. 5: Mysia, Paris.

RICIS – *Recueil des Inscriptions concernant les Cultes Isiaques: RICIS* (2005), Paris, available at: <http://ricis.huma-num.fr/exist/apps/RICIS/index.html> (accessed 10 July 2022).

RIC – Sutherland R. A. C. and Carson C. H. V. (1967), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VI: From Diocletian's reform to the death of Maximinus, Spink & Son Ltd, London.

Righetti J. P. and Kapossy B. (1993), *Sylloge Nummorum Graecorum*, Schweiz II, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum, Bern.

Robinson A. (1978), *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, University of Glasgow, Vol. IV, Oxford University Press, Oxford.

Roman Provincial Coinage Online, available at: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> (accessed 10 July 2022).

RPC III – Amandry M., Burnett A. and Mairat J. (2015), *Roman Provincial Coinage III, From Nerva to Hardian (AD 96–138)*, British Museum; Slp edition, London and Paris.

RPC IV – Amandry M., Burnett A. and Mairat J. (2017), *Roman Provincial Coinage SUPPLEMENT 4* (Volumes I, II, III, VII.1 and IX), London.

Schulz T. (2019), The So-called Serapeion in Ephesos: First Results of the Building Research, *Religion in Ephesos Reconsidered. Archaeology of Spaces, Structures, and Objects*, Novum Testamentum, Supplements, Vol. 177, pp. 41–61.

Steskal M. and Rembart L. (2015), Die Bestattungen im sogenannten Serapeion von Ephesos, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 84, pp. 259–99.

Stevenson S. W., Smith C. R. and Madden F. W. (1964), *A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*, B. A. Seaby Ltd, London.

Sylloge Nummorum Graecorum (1982), Vol. 5: *Ionia, Caria and Lydia*, Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, West Milford, NJ.

Sylloge Nummorum Graecorum (1997), Deutschland, München Staatliche Münzsammlung, Lydien, Berlin.

Sylloge Nummorum Religionis Isiacae et Sarapiacae (SNRIS) (2008), Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, T. XXXVIII, Paris.

Sylloge Nummorum Graecorum (1957), *Sammlung Hans von Aulock* Vol. 1: *Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia*, Berlin.

Sylloge Nummorum Graecorum (1947), The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Copenhagen.

Takács S. A. (1995), *Isis and Sarapis in the Roman World*, Brill, Leiden and New York.

А. Ю. Баукова

СЕРАПІС У СИСТЕМІ СВІТОГЛЯДНИХ ТРАДИЦІЙ НАСЕЛЕННЯ РИМСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ АЗІЇ

У процесі утворення імперій чи значних за розмірами і строкатістю державних утворень рано чи пізно постає питання консолідації населення. Одним із засобів такої консолідації є зміни в духовній культурі. В елліністичну добу такі процеси були особливо яскравими, й одним із виявів інтеграції суспільства стало творення нових культів, зокрема культу Серапіса. Особливості ролі Єгипту та західного узбережжя Малої Азії в економічному житті Середземномор'я стали запорукою цієї культурно-релігійної інтеграції. Археологічні та нумізматичні джерела дають змогу простежити головні способи поширення нового культу та їхні місцеві особливості. Тема іконографії Серапіса та інших єгипетських божеств не є новою, але у статті зроблено акцент на римській провінції Азії, де постає Серапіс стала одним зі способів збереження грецької ідентичності. На підставі значного масиву нумізматичних джерел показано основні типи представлення Серапіса та місцеву специфіку. Оскільки регіон був одним із центрів вшанування Аїда-Гадеса, то відбувається поєднання цих культів і Серапіс починають зображувати як правителя підземного світу на троні, зі списом та Кербером біля ніг.

Також дуже часто погруддя Серапіса вміщували на монетах з персоніфікацією демосу чи сенату. Завдяки монетним типам із Серапісом можна реконструювати й культу інших локальних божеств, символіка яких вміщена разом. Довготривалість використання монетних типів, їхня усталеність та широка географія вказують на те, що Серапіс був важливим символом та способом самопрезентації населення провінції на регіональному ринку.

Ключові слова: Серапіс, Ефес, Пергам, Мілет, Гадес-Серапіс, Серапеум, римська провінція Азія, монети

Стаття надійшла до редакції 20.02.2022